

SAMLAREN

T I D S K R I F T

F Ö R

S V E N S K L I T T E R A T U R H I S T O R I S K
F O R S K N I N G

NY FÖLJD. ÅRGÅNG 26

1945

U P P S A L A 1 9 4 5

S V E N S K A L I T T E R A T U R S Ä L L S K A P E T

UPPSALA 1946
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI AB
45442

Karlfeldts dikt 'Till en apotekare'.

Av Peter Hallberg.

Apostrofen *Till en apotekare* lär icke vara fingerad utan adressera sig till Albert Engströms broder, apotekaren Fredrik Laurentius Engström.¹ Karlfeldt roar sig med att inför denne »vän på *Basiliskan*»² demonstrera sin sakkunskap på farmakopiens område. Hans läkare, Gunnar Didriksson, har sedermera framhållit, att skalden »icke var alldeles främmande för medicinskt tänkande», och att han »övertäckade med frågor om läkemedlens pharmaco-dynamiska verkningar».³ Men karakteristiskt nog är det inte modern medicin och farmakopi som Karlfeldt i sin dikt intresserar sig för. Han lägger ett kulturhistoriskt perspektiv på apotekarens »förnäma näring».

Det ståtliga stamträd varmed Karlfeldt försett sin vän »i Eiras skafferi» kulminerar med kung Salomo och »Sabas lärda fru». Den förre framställs i bibeln som en inkarnation av all österlandets visdom, och hans insikter i naturens värld framhållas särskilt: »Och han talade om trä, ifrå ceder, som är i Libanon, allt in till Isop, som växer utur väggene: desslikes talade han om djur, om foglar, om matkar, om fiskar.» (Första konungaboken 4: 33). Av gammalt har hans namn satts i samband med Höga visan, högt skattad av Karlfeldt, som en gång kallat den »ett doftpoem av de yppersta, det dryper av aloe, myrra och alla de apotekares örter».⁴ Den bekanta vändningen *alla de apotekares pulver*, känd bl. a. från Frödings pastisch, återgår direkt på den gamla översättningen av Höga visan: »Ho är denna, som upgår utur öknene såsom en rök af mirrham, rökelse och allehanda apothekares pulfwer?» (3: 6). Själva ordet *apotekare* uppträder på ännu ett ställe i samma bok, där den älskades kinder liknas vid »apothekares växande örtesänger» (5: 13). Även kung Salomo själv sättes i förbindelse med *apothekare* (Första konungaboken 10: 15). I den nya översättningen

¹ Uppgiften har i brev av den 27.11.1943 delgivits mig av doktor Telemak Fredbärj, Stockholm, som fått den direkt från apotekare Engström i brev av den 19.11.1934. Jöran Mjöberg citerar i sitt arbete *Det folkliga och det förgångna i Karlfeldts lyrik*, s. 122, en brevvuppgift av apotekare Engström, enligt vilken den »formel av Galen» som nämnes i *Till en apotekare* skall ha åsyftat en drog, som Antonius, Octavianus' motståndare, använde då han började åldras och inte längre trodde sig om att kunna tillfredsställa Kleopatra. Enligt Engström skulle Karlfeldt ha funnit receptet till detta afrodiasicum i ett gammalt arbete, skrivit av det och lämnat in det till sin vän apotekaren, »som emellertid måste erkänna att jag var bet».

² Apoteksnamnet *Basiliskan* är Karlfeldts egen uppfinning. Enligt vad apotekare C. D. Carlsson, Göteborg, meddelat mig, tjänstgjorde Fredrik Engström åren 1908–19 vid apoteket Storken på Östermalm, där Karlfeldt själv bodde med sin familj en del av dessa år.

³ *Hågkomster och lävsintryck av svenska män och kvinnor*. 12:e samlingen. 1931. S. 124.

⁴ *Tankar och tal med ett lyriskt bokslut*, s. 70.

förekommer ordet icke på något av de anförda ställena. Uppenbarligen har Karlfeldt i sin härledning av apotekarens yrke influerats av sin ofta omvittnade, grundliga förtrogenhet med Karl XII:s bibel.

Om drottningen av Saba heter det i Första konungaboken 10: 10, att hon till Salomo som gåva medförde bl. a. »mycket speceri», d. v. s. allehanda »wällucktande saker, såsom Myrrha, aloe, canel, etc.».¹ Det låg således för Karlfeldt nära till hands att föreställa sig »alla örters makt» som ett samtalsämne värdigt de båda visa suveränerna.

Då skalden talar om »Sabas lärda fru», ger han henne en titel, som också den skvallrar om att han gjort hennes bekantskap i Karl XII:s bibel. Inte heller där kallas hon visserligen *fru* utan alltid *drottning*, men det förra ordet har i den äldre översättningen bl. a. även betydelsen 'drottning'.² Däremot hette hennes land i Karl XII:s bibel *Rika Arabien*, icke *Saba*. Man kan således säga, att beteckningen *Sabas ~ fru* i viss mån innebär en kontamination av äldre och nyare språkbruk.

Det är signifikativt, att av de tre laxerande växtämnena som nämnas i dikten — Johannesbröd, tamarind och manna — två ha anknytning till bibeln. Johannesbrödträdet hemort är de östra medelhavsländerna. De fröskidor — enligt Karl XII:s bibel *draf* — som svinen åto och varmed den förlorade sonen förgäves åstundade att få fylla sin buk (Lukas 15: 16), anses syfta på »baljorna av Johannesbrödträdet, vilka i allmänhet begagnades till boskapsföda och endast i brist på bättre åtos av människor såsom näring».³ Sitt namn har trädet fått av sägnen, att Johannes döparen i öknen livnärt sig av dess frukter.⁴ Förutom genom sitt rent farmakologiska bruk är Johannesbrödträdet knutet till apotekarens sysselsättning därigenom, att dess frön förr användes som vikter av apotekare och juvelrare.⁵ Farmakopéns manna anses visserligen icke vara identisk med »det underbara bröd, hvar med HERren spisade Israels barn 40 år i öknen»⁶ och som givit upphov till olika tolkningsförsök. Men man kan förmoda, att själva namnets bibliska associationer tilltalat Karlfeldt.

Nöjet att få apostrofera en »vän på *Basiliken*» har för Karlfeldt säkert fått ett tillskott genom att basiliken var honom bekant från bibeln. Enligt en gammal konkordans betecknar ordet där »et slags giftiga ormar, hwilka med blotta andedrägten skola kunna döda andra djur. I förblommerat förstånd kallas Hiskias en drake och basilisk, emedan han de Philisteer mycket hårdare skulle hemsöka än Achas. Es. 14: 29. De Chaldeer förliknas ock der med. Jer. 8: 17».⁷ De medeltida bestiarierna beskriva basiliken »som ett djur, vars framkropp liknar en tupp, medan bakkroppen har ormgestalt. Den utkläcker ur ett tuppägg, som ruvats av en padda, och symboliserar djävulen. Dess blick är dödande. I medeltidskonsten

¹ Definitionen på *speceri* citerad från *Biblisk Real och Verbal Konkordans, eller Homiletiskt Lexicon*, ~ Utgifwen på Tyska af M. Gottfried Büchner, ~ på Swenska öfversatt. 1789.

² Med hänvisning till Esaias 47: 5 definieras *fru* i den här ovan citerade konkordansen sålunda: »hwilkom heder tilkommer af dess underhafwande; hwadan ock en Drottning så kallas».

³ Uppslagsordet *Fröskidor* i ordförklaringarna till 1917 års bibelöversättning.

⁴ *Nordisk familjebok*, 3. uppl., artikeln *Johannesbrödträd*.

⁵ *Nordisk familjebok*, 3. uppl., ib.

⁶ *Biblisk Real och Verbal Konkordans etc.*, artikeln *Man, Manna*.

⁷ *Biblisk Real och Verbal Konkordans etc.*, artikeln *Basilisk*.

framställs den ofta »¹ Med sådana antecedentia bör basiliskan ha varit ett fynd för Karlfeldt, vars intresse för gångna tiders kuriösa »rön» på naturkunskapens område är väl dokumenterat. Det otrevliga fabeldjuret har f. ö. långt före Karlfeldt introducerats i svensk skönlitteratur. Som Jöran Mjöberg påpekat² förekommer det i Spegels *Guds Werek och Hwila*, ett arbete som Karlfeldt säkerligen studerat. Mera allmänt känt är Bellmans uttryck i Fredmans epistel nr 82: »Krögarn, den basiliskan».

Hela Karlfeldts syn på apotekarens yrke är arkaiserande, även när han rör sig utanför de bibliska föreställningarnas område. Han betecknar det som *Aesculapii äring*, med samma karakteristiska syntes av klassiskt och bondskt som kommer till uttryck exempelvis i sammanställningen av *tyrannen Kapital* och hans *vret* i dikten *Till en proletär*. I övrigt anspelas på *Galenus*, den grekiske läkaren under hellenistisk tid som »ända till inemot mitten av 1500-talet var ~ den aldrig motsagda, ofelbara medicinska auktoriteten»³, och på medicéerna såsom hemmastadda i bruket av gifter. Av dessa senare nämnes särskilt *tofana*, enligt Salmonsens Konversationsleksikon, Anden Udgave, av okänd sammansättning och uppkallat efter en beryktad italiensk giftblanderska i slutet av 1600- och början av 1700-talet. Vad beträffar »alla pillerfurstars kung, Liborius Trunkenboldt», har Jöran Mjöberg i sin avhandling *Det folkliga och det förgångna i Karlfeldts lyrik*, s. 207, gissat att han kan »ha något att göra med en viss Liborius Fintzenhagen, som var apotekare i Stockholm på 1640- och 50-talen och gärna såg djupt i glaset».

Också den fornnordiska mytologien är med gudinnenamnet *Eira* representerad i denna kulturhistoriska revy. I Snorres Edda nämnes *Eir* såsom den bästa läkare. Men givetvis behöver Karlfeldt icke ha gått direkt tillbaka till denna källa för att stöta på hennes namn. Det förekommer under senare tid ofta som ett slags firmanamn eller varumärke i samband med sjukvård och läkemedel. Så t. ex. heter Stockholms stads och läns sjukhus vid Hantverkaregatan *Eira*, och strax intill, mellan Stads-huset och Karolinska institutet, ligger *Eiraplan*. — Begrepp och egenamn ur fornnordisk litteratur äro annars — i motsats till sådana från den grekisk-romerska antiken — ytterst sällsynta i Karlfeldts poesi. Adjektivets *köldmörustad* finns i den tidiga dikten *Det nya kriget* (1886), vars diktning är klart rydbergspåverkad. Senare möter man ett par gånger namnet *Fröja*: månen liknas vid »Fröjas runda spegel» i dikten *I mötets tempel* (1918), och i *Stadens sångmö* (1919) betecknas Bellmans sånggudinna som »Nordens unga Fröja». Mycket oftare uppträder emellertid skönhets- och kärleksgudinnan även hos Karlfeldt under sitt klassiska namn *Venus*. Härtill kan läggas, att skalden i sitt direktörstal i Svenska Akademien 20 dec. 1919 talar om »Yggdrasils rötter», »Mimers källa och Urdarbrunnen» och »Havamals kärnspråk».⁴ I *Oration till skalden och kompaner*, först publicerad i Dagens Nyheters julnummer 1930, nämner han Gunlög Ormstunga som »en skarp skald efter sin tids begrepp» och »därjämte en styv karl i tidens mening».⁵

¹ *Nordisk familjebok*, 3. uppl., artikeln *Basilisk*.

² *Det folkliga och det förgångna i Karlfeldts lyrik*. 1945. S. 206.

³ *Nordisk familjebok*, 3. uppl., artikeln *Galenos*.

⁴ *Tankar och tal med ett lyriskt bokslut*, s. 24 och 27.

⁵ *Tankar och tal med ett lyriskt bokslut*, s. 34.

Apotekarskrået har traditionellt satts i förbindelse med guldmakeri och andra hemliga vetenskaper. Så t. ex. heter det i den franska *La grande encyclopédie* under uppslagsordet *apothicaire* bl. a.:

Au synode de Vallis Obtana, en 1332, il est question d'apothicairerie dans ce sens: l'apothicaire, détenteur de substances précieuses, en connait les vertus; il est quelque peu sorcier, on l'appelle pour des opérations redoutées et mal connus.

Karlfeldt talar i sin apotekardikt om »svart och hvit magi», och i slutstrofens stegring framstår apotekaren i förfärande gestalt som *en magus*, *en adept*. Ordet *magus* betyder här närmast 'trollkarl'. Som de två första betydelseerna av adept upptar SAOB: »1) (fullärd) guldmakare»; »2) person, som är invigd i ngn för mängden hemlig lära l. orden ~ person, som är kunnig i ngn svårfattlig vetenskap».

Bland de medicinska universalmedel, panacéer, som i gammal tid åtnjoto en vidskeplig vördnad, nämner Karlfeldt *teriak*. Han har inte behövt gå längre än till den honom väl förtrogne Lucidor för att stöta på dess namn:

Tit Lijff kan ingen ting från mörka grafwen frålsa
Ok gie som somme tro (men fåfängt) Ewig hälsa.
Ey någon *Panace*, *Theriac*, och *Mithridat*.¹

Hela denna ålderdomliga föreställningsvärld klädes till yttermera visso i en allmänt arkaiserande språkdräkt, som här icke skall i detalj analyseras. Jag skall blott ta upp några mera påfallande inslag i ordförrådet. Det redan nämnda *fru* 'drottning' återfinnes som sagt i den äldre bibelöversättningen: »ty du skall icke mer heta fru öfwer Konungariket» (Esaia 47: 5). Även annorstädes använder Karlfeldt ordet *fru* på samma arkaiserande sätt. I *Sång till säckpipa* i Fridolins lustgård (1901) kallas aftonstjärnan »fru Venus». Härmed kan jämföras ett uttryck om samma stjärna i *Ung kärlek* i Vildmarks- och kärleksvisor (1895):

I skumblå sky som en silfverpunkt
satt Venus och blickade *drottning*slugnt

Sammanställningen av dessa båda exempel belyser i sin ringa mån den utveckling i arkaiserande riktning som Karlfeldts poetiska stil genomlöpt under tiden mellan Vildmarks- och kärleksvisor och Fridolin-samlingarna. Slutligen betecknas i dikten *Zephyrs serenad till Ölands solvända* i Flora och Bellona (1918) solen som solvändans »höga fru». — På den föråldrade germanismen *artsney* 'läkemedel, medicin' upptar SAOB två exempel från förra hälften av 1600-talet. — Då Karlfeldt talar om »yrkets hela list», nyttjar han säkerligen det av mig kursiverade ordet i dess äldre betydelse 'förmåga, skicklighet; färdighet, konst', vilken SAOB exemplifierar från bl. a. Stiernhielm och Bellman. — Vanligt hos Karlfeldt i en

¹ Jöran Mjöberg har i sin avhandling *Det folkliga och det förgångna i Karlfeldts lyrik*, s. 206, påpekat förekomsten av ordet *teriak* hos Lucidor liksom även hos Spegel. I barockpoesin, som överhuvudtaget gärna demonstrerade ett encyklopediskt vetande, synas läkemedel och medicinska auktoriteter ha varit populära. Den danske barockskalden Anders Bording (1619–77) sammanställer i en dikt — citerad i Kai Friis Möller, *Roser & Tobak. En poetisk Urtebog*, Köbenhavn 1943, s. 44 — liksom Lucidor *Theriac* och *Mithridat* och åberopar i diktens fortsättning karaktäristiskt nog bl. a. även Galenus under namnformen *Galen*.

arkaiserande, stundom skämtsam, användning är epitetet *ädel*: »en tusen ädla salvors man». Avgjort humoristiskt är det, då baronen i *Midsommarvisor I* (1894) apostroferas som »du ädle gubbe». I den likaledes folkliga *Sång med positiv*, under titeln *Sjömansvisa*. *Till positiv* första gången tryckt i Strix 1909, presenteras vi i diktens första rad för en »dam av ädel vandel». Hon tilltalas senare som »Du ädla mö i handel» och nämnes som den »ädla damen». I dalmålningen *Den rike ynglingen* (1901) hoverar sig titelpersonen med sitt »ädla spanska rör», och i diktens andra avdelning befäller han sin kock att »reda en ädlare mat» än kabeljo. En helt annan ton har ordet, då det i dikten *Ur årets sagor* (1904) talas om »korn af ädel sort», i *Humlör* (1926) om den »ädla blomstersäden» och i *Höstens glädje* (1927) om »ädla frukters rum».¹ Dessa exempel leda tanken till den äldre religiösa lyrikens språkbruk. Andra strofen av Kolmodins bekanta *Den blomstertid nu kommer* börjar:

De fagra blomsterängar
och åkerns ädla säd,
~

Med en av de bilder från apotekarens hantering som Karlfeldt tar upp, skulle man om honom själv kunna säga, att han i sin dikt *Till en apotekare* tvingar språkets safter i retort och sjuder dem till en kraftig brygd. Emellertid är dikten icke bara en virtuosityg gjord mosaik av farmakologiska och språkliga kuriositeter. Den publicerades i *Flora och Bellona* (1918), och liksom många andra dikter i denna samling är den märkt av det stora kriget.

Från och med orden *O ja, Bellonas tid är snöd* är också Karlfields egen samtid definitivt med i spelet. Men med stor skicklighet håller han sitt bildspråk inom den förutvarande ämnessfären:

Den mänsklighet som är i dag
är sjuk, förblödande och svag
och full av skabb och värkar.
Tänk ut en tidens teriak,
ett rafflande statt-upp-och-gack
för detta lytta släkte!

Uttryckssättet är besläktat med det som skalden i hyllningen *Till Bellona* använder om en jord, alltför »blodfull och tung»: »Snäpparn hon väntat.» Med pessimistisk konsekvens utmynnar dikten i bilden av apotekaren, som stödd mot en dörr med giftmärket »klot och kors» företer

ett gult recept,
signerat: *Doktor Mors*.

Som Erik Fries påpekat, kan denna dikt leda »tankarna över till Tegnér's satiriska tidsdikt *Nyåret 1816*».² Och det är sant, att den logiska slutsatsen hos de båda skalderna är densamma. Även Tegnér rekommenderar

¹ En snarlik innebörd har ordet i ett prosaexempel från *Tänkar och tal med ett lyriskt boklut*, s. 47: »Här trivas de *ädlare* sädesslagen och mångahanda ömtåligare träd och buskar i sina yttersta, men ännu frodiga bestånd.» Här har det dock prägeln av fackterm och saknar den stämmingsintensitet som kännetecknar citaten ur lyriken.

² Fries, *Karlfeldt och fädernas tro*. 1942. S. 73.

derar döden som den sista utvägen för en obotlig jord: »allting blir lugnt, om hon skjuts för pannan». Men *Nyåret 1816* är mycket direktare och fränare i sitt uttryckssätt, och uppmärksamheten är där odelat ägnad åt aktuella ting. I *Till en apotekare* kan den humoristiskt arkaiserande språkformen, liksom de burleska vändningarna i slutet — parentesens »kanhända bäsken verkar», liknelsen »blekare / än världens alla särkar» — i viss mån förta det skräckinjagande i det av Doktor Mors signerade receptet. Allvaret och pessimismen saknas förvisso icke heller hos Karlfeldt. Men de arkaistiska inslagen synas mig dominera till den grad, att de splittra läsarens uppmärksamhet och hindra honom att intensivt uppleva den bittra samtidens närvaro.

Göteborg, november 1943 — Reykjavik, juli 1945.
